

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота
(бакалавра)

з теми «Економічний розвиток Кам'янця-
Подільського в другій половині XVI —
першій половині XVII століття»

Виконала студентка IV курсу,

IstA1-B17 групи,

напряму підготовки 032 Історія та археологія

Санько Тетяни Миколаївни

Керівник: кандидат історичних наук Степанков В. В

Рецензент: _____

Кам'янець-Подільський, 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА.....	6
1.1. Історіографія.....	6
1.2. Джерельна база.....	9
РОЗДІЛ 2. ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА АГРАРНЕ ВИРОБНИЦТВО В ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ КАМ'ЯНЦЯ.....	11
2.1. Земельна власність у Кам'янці.....	11
2.2. Аграрна сфера в економіці міста.....	16
2.3. Кам'янецький замок та його мешканці у міському господарстві.....	20
РОЗДІЛ 3. РЕМЕСЛО У СТРУКТУРІ КАМ'ЯНЕЦЬКОЇ ЕКОНОМІКИ.....	25
3.1. Структура міського ремесла.....	25
3.2. Ремісничі цехи Кам'янця.....	29
3.3. Промисли в економічному житті Кам'янця.....	33
РОЗДІЛ 4. РОЛЬ ТОРГІВЛІ У ЖИТТІ МІСТА.....	38
4.1. Організація торгівлі та ярмарок у місті.....	38
4.2. Торгівля Кам'янця із містами Речі Посполитої.....	42
4.3. Кам'янець у структурі міжнародної торгівлі.....	45
ВИСНОВКИ.....	50
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	53

ВСТУП

Актуальність. Рання модерна доба стала поворотним часом в історії України. Саме у зазначений період відбувається поступовий економічний підйом українських земель. На той момент Україна уже була пов'язана економічними зв'язками із ринками Європи та Азії. Відбувається урбанізація українського соціуму, кількість міст збільшується у десятки разів.

Цей процес був тісно пов'язаний із подіями у Західній та Центральній Європі. Географічні відкриття та початок епохи колоніалізму дозволили європейській цивілізації пришвидшити економічний та науково-технічний розвиток. Зокрема, досить сильно зростає роль міст в європейській економіці. Відбувається також і соціальна еволюція міст: замість цехів і гільдій формуються мануфактури та приватні контори і банки, з'являються перші біржі. Революція цін, що була викликана напливом золота і срібла із відкритих земель, призвела до підвищення рентабельності сільського господарства, а головним його експортером у Європі виступала Річ Посполита. Таким чином, відбувається втягування Східної Європи і загальноєвропейську торгівлю.

Водночас, в Україні, завдяки підвищенню рентабельності аграрного сектору, серед шляхти (вона мала монопольне право на володіння землею) збільшується попит на предмети вжитку. Задовольнити цей попит мали ремісники (що виробляли товари) та купці (що могли їх імпортувати). Одним із центрів економічного життя України стає Кам'янець-Подільський.

Вигідне географічне розташування, а саме на перетині торгових шляхів між Сходом і Заходом, досить швидко зробило столицю Поділля важливим осередком економічного життя Східної Європи. Цьому сприяла й унікальна структура Кам'янця-Подільського, в складі якого діяли 3 магістрати, кожен із яких представляв окрему конфесійну групу: католиків (поляків, литовців, німців), православних (русинів, молдаван, греків) та вірмен-григоріан.

Наявність декількох етнічних громад дозволила Кам'янцю стати важливим торговим центром, адже іноземні купці могли знайти своїх одновірців у місті. Завдяки розгалуженій діаспорі вірмен, греків, волохів, євреїв та мусульман, що мали свої громади у Кам'янці, столиця Подільського воєводства могла конкурувати із іншими економічними центрами Речі Посполитої – Львовом, Києвом, Краковом, Гданськом.

Завдяки торгівлі та ремеслам, Кам'янець-Подільський став досить заможним містом. Це дало можливість вкладати значні гроші в розвиток міської інфраструктури. Варто зазначати, що зовнішній вигляд Старого міста сформувався саме у ранньомодерну добу і несе на собі відбиток значного торгового центру (наявність декількох ринків, будівлі магістратів і кам'яниці заможних купців). Доцільність наукової роботи зумовлюється необхідністю комплексно дослідити економічний розвиток Кам'янця у ранньомодерну добу.

Об'єкт дослідження: Кам'янець-Подільський у другій половині XVI-першій половині XVII століття.

Предмет дослідження: соціально-економічний розвиток Кам'янця-Подільського у другій половині XVI-першій половині XVII століття.

Мета роботи: дослідити економічний розвиток Кам'янця-Подільського у другій половині XVI-першій половині XVII століття. Відповідно до мети нами поставлені **завдання:**

- Проаналізувати джерельну базу та ступінь розробки проблеми в історіографії
- Визначити основні форми землеволодіння у Кам'янці зазначеного періоду;
- З'ясувати характерні риси розвитку міського ремесла та промислів;
- Дослідити умови функціонування внутрішньої торгівлі Кам'янця
- Охарактеризувати зовнішньоекономічні зв'язки міста, основні напрямки зовнішньої торгівлі

Хронологічні межі дослідження охоплюють два важливі рубежі: Середина XVI століття – утворення Речі Посполитої, що зіграло велику роль у житті Кам'янця, оскільки відкрило доступ до ринків Великого Князівства Литовського; 2. 1648 рік – початок Національної революції під проводом Б. Хмельницького.

Територіальні межі роботи охоплюють Кам'янецьке староство, до якого не належало місто, Кам'янецький замок, фільварки та навколишні села (Довжок, Підзамче, Зінківці, Кульчіївці, Колибаївка, Голосків, Цибулівка, Карвасари).

Методологічну основу роботи визначають принципи історизму, системності та об'єктивності. При написанні роботи були використані загальнонаукові та спеціальні історичні методи: аналізу, порівняння, систематизації, а також проблемно-тематичний, системно-структурний та описовий методи. Використання подібного інструментарію сприяло глибшому розкриттю існуючої наукової проблеми.

Апробація. Основні положення та висновки дипломної роботи пройшли апробацію на попередньому захисті на засіданні кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка та на звітній науковій конференції студентів і магістрантів, яка відбулася в квітні 2021 року.

Практичне значення дипломної роботи вбачається в можливості використання поданого і систематизованого матеріалу при читанні курсів нової історії України, в середній школі (8 клас), читанні лекцій, підготовці студентів до семінарських занять, написанні рефератів, курсових та дипломних робіт.

Структура роботи обумовлена метою та завданнями дослідження. Дипломна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на 11 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, що нараховує 61 позицію.

ВИСНОВКИ

Протягом XVI-першої половини XVII століття Кам'янець-Подільський переживає період економічного розквіту. На той момент, місто було другим (після Львову) за чисельністю населення в Україні, навіть попереду Києва. Воно було значним ремісничим і торгівельним центром, важливим транзитним пунктом. Розквіт Кам'янця був зумовлений виваженою політикою та влади і рядом унікальних особливостей.

Кам'янець іще наприкінці XIV століття отримує магдебурзьке право із чого почалось його самоврядування. Але заселялась столиця Поділля представниками різних народів та релігій. Найбільше у місті проживало православних русинів (українців), але досить чисельні громади мали також поляки (католики) та вірмени (григоріани). Така строката структура зумовила формування одразу трьох магістратів – польського, руського та вірменського. Таким чином, кожна громада жила своїм життям, під юрисдикцією власного магістрату.

Окремо від міської влади існувала королівська. Її інтереси представляв староста, котрому підпорядковувалось замкове господарство та гарнізон. Він міг вводити нові податки і збори, здавати замкові володіння в оренду, мобілізувати ополчення та місцеву шляхту в разі війни. Староста відіграв величезну роль в економіці Кам'янця, оскільки очолював «королівщину» і користувався майном Корони. Він міг отримати староство за відкуп, таким чином отримуючи від королівщини прибуток.

Уся територія Кам'янця ділилась на окремі квартали, котрі підпорядковувались магістратам кожної общини. У них будувались крамниці, майстерні, корчми, склади, церкви. Як правило, ремісники і купці селились в межах своєї общини, але невелика площа міста призвела до їх змішання. Русини, поляки та вірмени часто жили в межах спільних кварталів, що було джерелом постійних конфліктів і судових суперечок.

Кожна община мала земельні ділянки, що залишило слід в топографії Кам'янця. І досьгодні існують райони Польських та Руських фільварок,

котрі у XVI-XVII ст. були власністю общин. Міщани мали право на отримання наділу, але сплачували за це великі податки. Найвигіднішим способом землекористування була оренда – наділ віддавався в користування селянину, за що він давав щорічну плату або ж частину врожаю. Окрім общин, землями володіли церкви (православна, католицька, вірменська), чернечі ордени, шляхтичі і Корона. Останній, зокрема, належало Підзамче, Довжок та ще ряд навколишніх сіл, приписаних до замку.

Сільське господарство не відіграло великої ролі в економічному житті міста. Як правило, міщанам належали невеликі наділи, на яких вони розбивали городи і сади. Поширеним було вирощування овочів та фруктів, а збіжжя і м'ясо купувалось в оптом у великих власників (магнатів або оптових купців). Кам'янчани вирощували виноград і фрукти, з яких робили домашні вина і настоянки; овочі саджали для власного лише для домашнього користування. Загалом, городництво відіграло допоміжну роль в господарстві і не приносило значного прибутку. У замкових селах вирощувалось збіжжя для забезпечення чисельного гарнізону.

Найчисельнішу групу населення міста складали ремісники. Ремесло у Кам'янці сформувалось за зразком Західної Європи – у формі корпорацій. Перші ремісничі об'єднання з'являються у XV столітті, але лише на початок XVII відіграють головну роль в економіці. Цехи формувались за етнічним принципом і кожна община мала власні корпорації шевців, ювелірів, кушнірів, пивоварів. Кожен цех мав власний статут, що регламентував усі умови виробництва і життя ремісника. Щоб стати майстром потрібно було декілька років бути учнем, згодом перейти до звання підмайстра, що уже отримував плату за роботу. Лише із дозволу цехмістра (керівника цеху) підмайстер здавав іспит і ставав повноправним ремісником. Відомо, що до Кам'янця прибували на навчання учні з усієї України щоб навчатися ремеслу.

Досить велику роль в економіці відігравали промисли. Поширеними було мірошництво, бортництво, рибальство, гуральництво, пивоваріння, виробництво воску, пороху, поташу, деревообробка, заготовка дров. У

каньйоні р. Смотрич було декілька водяних млинів, котрими користувались міщани сплачуючи ренту. Млин використовував енергію води і був чудовим заміником фізичної праці, тому ним користувались ремісники: кравці, ковалі, зброярі, пушкарі, пивовари. Великі прибутки приносило виробництва меду і воску (для свічок), а також варіння пива, вина і міцних алкогольних напоїв. У Кам'янці було багато шинків і постійних дворів, в яких продавався алкоголь. За право гуральництва сплачувався податок в королівську скарбницю.

Кам'янець був важливим осередком місцевої і зовнішньої торгівлі. До першої варто віднести ярмарки і торги. Місто мало право проводити ярмарок тричі на рік, що було дуже вигідним привілеєм. У Кам'янці були десятки крамниць купців і ремісників, що торгували різними товарами – власними та імпортованими. Ярмарки відбувались на ринках – Польському, Руському та Вірменському.

Міжнародна торгівля велась із багатьма країнами та регіонами. Кам'янець знаходився на перетині торгових шляхів, що забезпечило йому процвітання. Окрім того, в місті було значна вірменська громада, котра мала налагоджені зв'язки зі своїми земляками із інших країн та міст. Купці-вірмени споряджали каравани до Криму, Молдови, Туреччини, Греції, Москви, Литви. Через місто переганяли тисячі голів худоби, в цій торгівлі також брали участь місцеві купці. Найважливішими торговими партнерами Кам'янця були Львів, Ясси, Київ, Вільно, Гданськ. Місто експортувало ремісничі товари, зокрема сукно, ювелірні вироби, а також подільську худобу, молдовські та угорські вина, литовський бурштин і вироби з нього.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. К., 1869. Ч. 5. Т. 1: Акты о городах (1432-1798). 636 с
2. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. К., 1890. Ч.7. Т.2: Акты о заселении Юго-Западной России. 863 с.
3. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. К., 1893. –Ч.8. Т.1: Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XV-XVI вв. 505 с
4. Гаркавец А.Н. Кыпчакское письменное наследие. В 3 томах. Изд. 2-е, переработанное и дополненное. Том III. Армянописьменные памятники, хранящиеся в Польше (часть 2), России, Румынии, Украине и Франции. Караимский молитвенник. «Codex Cumanicus». Алматы: Баур, 2017. 950 с.
5. Гаркавец, Олександр. Вірмено-Кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії: Каталог / Відп. ред. Омелян Йосипович Пріцак. Київ: Ін-т української археографії. 1993. 327 с.
6. Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії / упор. та пер. з пол. Ю.Мицик. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. 1006 с
7. Грушевський М. Дозвіл кор. Жигимонта митнику Петрашку на передачу с. Крогульця кам'янецькому наміснику Григорію 1509 р. Т.11. - Кн.3. // ЗНТШ. С.1-2.
8. Економічні привілеї міста Львова XV-XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій / Упор. М. Капраль. Львів, 2013. 876с.

9. Жерела до історії України-Руси. Том VII. Описи королівщин в руських землях XVI віку, видані під редакцією М.Грушевського. Том IV. Люстрація 1570 р. Львів, 1903. 362 с.
10. Кам'янецька хроніка (уривки) [електронний ресурс] // Східний світ / переклад і коментарі О.І.Божка. 2015. №3. С. 126-144. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/SkhS_2015_3_16 (дата звернення 25.09.2015).
11. Клименко П. Цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів міста Кам'янця-Подільського від 1601–1803 рр.: вибірка. Київ: ВУАН, 1932р. 176 с.
12. Люстрация Каменецкого староства 1565 г. // Архив Юго-Западной России. Киев, 1890. Ч.7. Т. 2: Акты о заселении Юго-Западной России. С. 165-215
13. Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. Отв. ред. А.Хорошкевич. Москва, 1994. 151с.
14. Поборовий універсал Стефана Баторія 1580 р. // Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів. Вип. 1: Волинь XVIст. Київ, 2014. С.312-327.
15. Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / упор. В. Кравченко, Н. Яковенко. Київ: Наукова думка, 1990. 408 с.
16. фон Вердум У. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672...через королівство Польське. Жовтень, 1983 р., № 9, с. 84 – 99; № 10, с. 89 – 105.

Література

17. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст. У 3 т. Київ: Основи, 1998. Т. 3: Час світу. 631 с.
18. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. У 3 т. Київ: Основи, 1997. Т. 2: Ігри обміну. 585 с.

19. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. У 3 т. Київ: Основи, 1995. Т. 1: Структури повсякденності: можливе і неможливе. 543 с.
20. Верменич Я. В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. Київ: Інститут історії України, 2011. 306 с.
21. Войнаровський А. М. Північно-східний напрямок зовнішньої торгівлі Поділля в XV – першій половині XVII ст. // Проблеми міжнародних відносин. 2015. Вип. 10-11. С. 390-402.
22. Войнаровський А. М. Подільська земля в системі торгівельно-економічних зв'язків Польщі та Османського світу у XV – першій половині XVII ст // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: збірник наукових праць. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. Серія 6: Історичні науки. Вип. 13. С. 105-110.
23. Войнаровський А. М. Промисли як важлива складова економіки Поділля // Історія торгівлі, податків та мита. 2016. Вип. 1–2. С. 70-78.
24. Войнаровський А. М. Торгівельні зв'язки Подільської землі з Гданськом у XV – XVII ст // Науковий діалог «Схід– Захід». Матер. IV всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю (м. Кам'янецьПодільський, 25 травня 2015 р.): у 2-х частинах. 2015. Ч. 1. С. 21–24.
25. Гошко Т. Антропологія міст і міського права на руських землях у XIV –першій половині XVII століття / Інститут Критики; Ukrainian Research Institute, Harvard University. Звичай і права: Джерела, коментарі, дослідження : у 2 т. Т. I). Київ: Критика, 2019. 564 с
26. Гошко Т. Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI початок XVII ст.). Львів : Афіша, 2002. -254 с.
27. Гошко Т. Д. Штрихи до сучасної української історіографії історії міст на магдебурзькому праві в Україні (Частина 1) // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. 2011. Вип. 21. С. 124-165.

28. Григорян В. Р. История армянских колоний Украины и Польши (Армяне в Подолии). Ереван, 1980. 292 с.
29. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Том 4: XIVXVI віки – відносини політичні Київ: Наукова думка, 1993. 536 с.
30. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Том 6: Життя економічне, культурне, національне XIV-XVII ст. Київ: Наукова думка, 1995. 680 с.
31. Гуржій О., Реєнт О., Шапошникова Н. Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII – початок XX ст.) / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – Київ: Інститут історії України, 2018. 365 с
32. Дашкевич Я. Р. Розселення вірменів на Україні у XI-XVIII ст. // Український історично-географічний збірник. Київ, 1971. Вип. С. 90-155.
33. Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV-XVIII ст.) // Записки НТШ. – Львів, 1991. Т. 22. С. 28-44.
34. Дашкевич Я. Україна і Схід / Упоряд. Г. Сварник, А. Фелонюк; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення; Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів: «Коло», 2016. 960 с.
35. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 1. 696 с.
36. Зотова, Т. Вірменська громада в Кам'янці-Подільському XVI–XVII ст. // Київські історичні студії. 2016. № 2. С. 117-124.
37. Кісь Я. П. З історії торговельних зв'язків України в XVI – першій половині XVII ст. // Історичні дослідження. Вітчизна історія. К., 1982. Вип.8. С. 82-87.
38. Крикун М. Г. Подільське воєводство у XV-XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів, 2011. 733 с.

39. Огуй О. Д. Молдавський торговий шлях у XIV-XVII ст.: торгівля, товари та мита // Історія торгівлі, податків та мита. П'ята міжнародна наукова школа-семінар. 27-28 жовтня 2011 р. Дніпропетровськ. Тези доповідей. Київ, 2011. С. 26-28.

40. Осіп'ян О. Л. Форми землеволодіння та розвиток сільського господарства у вірменських колоніях Поділля в XIV – XVIII ст. // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст.: Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції, 19 вересня 1998 р. Стара Синява, 1998. С. 162-169.

41. Петров М. Б. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. Кам'янець-Подільський: «Аксіома», 2012. 480 с.

42. Петров М.Б. Міські землеволодіння в структурі економічного життя Кам'янця-Подільського XV–XVIII ст.// Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. –Кам'янець-Подільський, 2005. –Т. 14. –С. 375–388.

43. Петров М.Б. Організація та розвиток внутрішньої торгівлі Кам'янця-Подільського у XV–XVIII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. 2006. Т. 9. С. 241–257

44. Петров М. Б. Сільськогосподарські заняття мешканців Кам'янецького замку та сіл його староства у XV-XVII ст. / М. Б. Петров // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2006. Т. 16. С. 191-205.

45. Подградська О. М. До питання про роль Кам'янця-Подільського в торгівлі України з Молдавією в XVI-XVII ст. // Український історичний журнал. 1969. № 9. С. 106-112.

46. Подградська О. М. Економічні зв'язки Кам'янця-Подільського з містами Молдавії // Матеріали Третьої подільської історикокраєзнавчої конференції. Львів, 1970. С. 92-94.
47. Подградська О.М. Участь вірмен Кам'янця-Подільського у товарообміні країн Центральної та Східної Європи в XVI-XVII ст. // VII Подільська історико-краєзнавча конференція (Секція дожовтневого періоду): тези доповідей. Кам'янець-Подільський, 1987. С. 79-80.
48. Осіп'ян О. Участь вірменських купців з Галичини, Поділля та Буковини у ярмарковій торгівлі України в XVI–XVII ст. // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Харків, 1999. Вип. 2. С. 92–98
49. Рашба Н. С. Общественно-политическая жизнь армянской колонии в Каменце-Подольском (XVI-XVII вв.) // Историко-филологический журнал АН Армянской ССР. Ереван, 1976. № 4 (75). С. 101-118.
50. Сецинский Е. И. Город Каменец Подольский. Историческое описание. Каменец-Подольский, 1895. 247 с.
51. Сецинский Е. И. Материалы до истории цехов в Подолии Каменец-Подольский, 1904. 176 с.
52. Сидоренко О. Ф. Українські землі в міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.). Київ: Наукова думка, 1992. 332 с.
53. Сіцінський Ю. Й Поділля під владою Литви. Кам'янець-Подільський: Медобори, 2009. 160 с.
54. Степанков В. С. До питання датування отримання Кам'янцем-Подільським магдебурзького права // Самоврядування у Кам'янці-Подільському: історія та сучасність. – Кам'янець-Подільський, 2014. С. 3-5.
55. Трубчанінов С. В. Розвиток торгівлі на Поділлі в другій половині XVI - першій половині XVII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 1999. Т. 3 (5). С. 20-24.
56. Труды Подольского церковного историко-археологического общества (бывшего Историко-статистического комитета) / под ред. протоиер.

Е. Сецинского и Н. Яворовского. Каменец-Подольский, 1904. [6], 580, [2], 107 с., [12] л. ил.

57. Харитонович Д.Э. Ремесло. Цехи и миф. Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т. 2. Жизнь города и деятельность горожан. - Москва: Наука, 1999, с. 118-124

58. Чуткий А. І. Нариси з економічної історії України. Книга 1. На перехресті торгових шляхів. Київ: Темпора, 2013. 616 с.

59. Чуткий А. І. Нариси з економічної історії України. Книга 2. Становлення житниці Європи (друга половина XV– перша половина XVII ст.). Київ: Темпора, 2015. 368 с.

60. Яковенко Н. М. Нарис з історії середньовічної та ранньомодерної України. 3-тє вид. Київ, 2006. 584 с.

61. Kiryk F. Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. T. 1. Kraków, WN Akad. Pedagog., 2000. 330 S.